

Névelőtlenül, de határozottan: Lépések egy magyar grammatikalizációs ösvényen¹

1. Bevezetés

Az ómagyar főnévi szerkezetek mondatának vizsgálatát során már részletesen foglalkoztam a határozott névelő kialakulásával és korai használatának jellegzeteségeivel.² Kritikailag felülvizsgáltam a nyelvtörténeti szakirodalomban kialakult véleményeket a magyar határozott névelő kialakulásával kapcsolatban, és igyekeztem megcáfolni a korai névelő átmeneti szófaji jellegére vonatkozó kurrens álláspontot. Amellett érveltem, hogy a már legkorábbi szöveges emlékeinktől kimutatható határozott névelő nem egyfajta átmeneti, kettős természetű (névmás-névelő) szófajt képvisel (vö. Bakró-Nagy 1999: 7; I. Gallasy 1992: 721–722), hanem egy teljes mértékben grammatikalizálódott névelővel állunk szemben, melyet csupán sokkal szűkebb használati köre különböztet meg mai magyar utódjától és a mai magyarra jellemző „túldetermináló” szerkezetektől. Igyekeztem megcáfolni azt az állítást is, hogy az előzményszófaj és az újonnan kialakult névelős szerkezet között ne lenne grammatikai különbség, csupán funkcionális. Érvelésemet itt nem kívánom megismételni; kiinduló hipotézisem, hogy a határozottság nyelvtani kódolása az ómagyar korszakra már egyértelműen grammatikalizálódott a névelő szisztematikus használatában.

Jelen tanulmány abból az általános megfigyelésből indul ki, hogy nemcsak az (univerzálisnak tekinthető) szemantikai és pragmatikai értelemben vett határozottság nyelvtani kódolása nyelvspecifikus, hanem az is, hogy e szemantikai mező

¹ A tanulmány a *Magyar generatív történeti szintaxis* című, 78074. sz. OTKA-projektum keretei között készült.

² Két konferencia-előadásom a témában: *Az ómagyar határozott névelő kialakulásának grammatikai vonatkozásai*. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI., Szeged, 2009. október 14–15., illetve *A határozott névelő*. Mondattani jelenségek a Jókai-kódeksben. Műhelykonferencia. MTA Nyelvtudományi Intézet, 2010. február 4. Az előbbi írásos változata megjelenés előtt áll, míg az utóbbi kéziratos változatban letölthető a Nyelvtudományi Intézet honlapjáról: <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz>; Továbbá l. még ugyanitt *Válasz Dömötör Adrienne-nek*.

mekkora részét grammatikalizálja egy nyelv éppen határozott névelővel. Ez a tartomány ráadásul idővel módosulhat két nyelvallapot között, például egy adott nyelv története során előfordulhat, hogy a grammatikalizáció egyre nagyobb tartományban érvényesül, vagyis a névelő használata fokozatosan kiterjed. Mivel minden jel arra mutat, hogy a magyarban is hasonló folyamat figyelhető meg, érdemes volna e változást lépcsőzetesen modellezni. A korai kódexek névelőhasználatának, illetve a mai szinkrón állapotnak az ismeretében megkísérelhetjük a magyar főnévi csoport belső szerkezetének történeti vizsgálatát, pontosabban a határozottsági paraméter grammatikai kódolásának fokozatos változását nyomon követni. Ennek a hosszú folyamatnak természetesen csak egy szeletét nyújthatja az itt következő elemzés, a korai adatolható állapot körvonalazását és bemutatását.

Egy kvázi szinkrón állapot rekonstruálásához az első kódexek szöveganyagához kell nyúlnunk, hiszen ezek a kódexek szolgáltatják – a kései ómagyar kor legkorábbi szövegeiként – az első olyan hosszabb, összefüggő, elbeszélő nyelvemlékeket, amelyekben a névelő használatát igazán érdemes vizsgálni. A szabályok megállapítása után aztán továbbhaladhatunk a következő grammatikalizációs lépcsőfokok irányába. Mivel a korai kódexek névelőhasználatát pont abban tér el a maitól, hogy jóval szűkebb, valójában a névelő *hiányát* kell megvizsgálni, vagyis az olyan határozott leírást tartalmazó kifejezések tulajdonságait, amelyek valamilyen okból még nem tartalmaznak névelőt. Az itt következő oldalakon nem annyira a generatív szemléletű elemzésre esik majd a hangsúly, mint inkább egy szinkrón állapot adatközpontú felmérésére, amely kiinduló megállapításokat nyújt, és rendszerez egy hosszabb távú kutatás elősegítéséhez.

A vizsgált korpusz értelemszerűen a legkorábbra datálható kódexekből tevődhet össze, azaz a Jókai-kódexből és az ún. Huszita Biblia kódexeiből. Bár a kéziratok mind a 15. század közepén, ill. második felében keletkezett másolatok, a szövegek valamivel korábbi nyelvallapotot tükröznek. A Jókai-kódex 1370 után, a Huszita Biblia magyar fordítása valamikor 1416 és 1441 között készült.³ Ezek a kéziratok őrzik tehát leghívebben a 14. század végének és 15. század első felének nyelvi állapotát, legalábbis a vallásos irodalmat rögzítő, írásos regiszterben. Mivel jelen vizsgálathoz alapvetően a névelőhiányt kellett keresni, gépi alapú statisztikai eredményeket nyilvánvaló okokból nem tudtam készíteni, csupán hagyományos kézi kereséssel dolgozhattam egy tetszőleges szemelvény kiválasztásával. A Münchener kódex Máté evangéliumára esett a választásom. Megjegyzendő, hogy a Jókai-kódex szövegén már végeztem hasonló kutatásokat, míg a Bécsi kódex névelőhasználatáról Imre Samu közölt egy alapos, kimerítő tanulmányt a *Magyar Nyelvben* (1953). Az Apor-kódex szövegével több okból kifolyólag egyelőre még nem foglalkoztam.

³ Szövegkiadások: Jókai-kódex (P. Balázs 1981); Bécsi kódex (Mészöly 1916); Münchener kódex (Nyíri 1971); Apor-kódex (Szabó 1942).

A példák idézésekor a következő megfontolások alapján jártam el: az eredeti kódexszöveg ún. huszita helyesírása a mellékjeles ortográfiában nem jártas olvasónak nehézségeket okozhat a megértésben, továbbá szövegszerkesztéskor komoly gondokat okoz a megfelelő fontok létrehozása. Mivel a jelenlegi, szintaktikai természetű vizsgálat szempontjából nem lényegesek a mellékjelek, példáim beillesztésekor a Décsy Gyula olvasata alapján készült Szabó T. Ádám féle átírást (1985) használtam. Mindazonáltal a filológiai pontosság igényét szem előtt tartva, minden egyes példát ellenőriztem a Nyíri Antal szerkesztette betűhű szövegkiadásban (1971) és természetesen a latin eredetivel is összevettem.⁴ Minthogy példáim kivétel nélkül Máté evangéliumából származnak, a Münchener kódex lapjai helyett a bibliai szöveghelyre hivatkozom.

2. Névelőtlen határozott kifejezések a kései ómagyar kor első felében

A határozottság nyelvtani kategóriája elsősorban az azonosíthatóságot kódolja. A beszélő így jelzi, hogy a hallgató azonosítani tudja a főnévi kifejezés referenciáját, mivel az a diskurzus és/vagy közös tudásuk része. Az azonosíthatóság szemantikai kategóriája pedig prototipikusan megvalósul nyelvtanilag is. A névelő nem más, mint a szemantikai/pragmatikai határozottság grammatikalizációja, amelyet viszont nem minden nyelv hasznosít. Az is nyelvenként változhat, hogy ennek a szemantikai mézőnek mekkora részét grammatikalizálta egy adott nyelv, azaz hol jelenik meg névelő. Mi több, adott nyelvben ez a tartomány időben is változhat, és a névelőhasználat fokozatosan kiterjedhet nagyobb halmazokra (Lyons 1999: 336–337).

A korai névelőhasználat típusait (anaforikus, asszociatív-anaforikus, tágabb szituációs használat stb.) a korábban idézett munkákban már részletesen tárgyaltam, ahol szó esett a határozott névelő általánosan elfogadott szemantikai és pragmatikai funkcióiról is (egzisztenciális preszuppozíció, egyediség, azonosíthatóság, elérhetőség a diskurzusban stb.). A névelős szerkezetek helyett érdemes lenne most azokat az eseteket is alaposan megvizsgálni, amikor a határozottság szemantikai és pragmatikai kritériumai fennállnak ugyan, vagyis egy határozott főnévi kifejezéssel állunk szemben, a névelő mégis hiányzik.

Kiinduló hipotézisként fogadjuk el, hogy egy adott entitás határozottságát (vagyis egyediségét, azonosíthatóságát) szemantikai értelemben sokféle eszközzel lehorgonyozhatjuk. Ilyen eszköz tipikusan a birtoklás vagy egyéb bővítményekkel való megszorítás: a kérdéses entitás referenciáját ilyenkor egy már ismert diskurzusszereplő referenciáján keresztül azonosíthatjuk. A névelő hiánya tehát nem

⁴ Az összevetésből például kiderül, hogy az átírásban szereplő *az* névelő az eredeti változatban gyakran rövidebb, redukált formájában jelenik meg. Ez azonban, lévén pusztán allomorfia, nem érinti a névelőhasználat mondattani és szemantikai elemzését.

feltétlenül zavaró, ha a főnévi szerkezet referenciájának szemantikai értelemben való azonosítása akadálytalan. Az tűnik leginkább célravezetőnek, ha sorra vesszük azokat a határozottként értelmezhető ómagyar főnévi szerkezeteket, amelyekben nem jelenik meg a névelő, és az egyes eseteket csoportokra bontva megvizsgáljuk, milyen más eszközökkel azonosítható ezen főnévi kifejezések referenciája?

A Jókai-kódex vizsgálatakor már megállapítottam, hogy a korai kódexek nyelvezete – legalábbis a névelőhasználat szempontjából – sok tekintetben logikusabb szisztémának tűnik a későbbi nyelvfázisoknál, ahol a már eleve határozottnak interpretálható főnévi kifejezések mellett is megjelenik a névelő. A mai magyar szerkezetek egy része egyértelműen túl-determinál, hiszen egynél több eszközzel is kódolja az adott főnévi frázis határozottságát. Pl. *ez a csészé, az én csészém, Hugónak a csészéje* stb. Sőt, a mai névelő megjelenhet tulajdonnevek mellett (expletív névelő-használat), vö. *Jön a Hugó* is!. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a korai kódexek ómagyar névelői csak olyan helyzetben jelennek meg, ahol ténylegesen szükség van a determináltság külön jelölésére, mivel *egyéb* eszközök nem teszik lehetővé a szemantikai határozottság (a referenciális azonosíthatóság) értelmezését. Feladatunk tehát a névelő hiányának pontos feltérképezése a legkorábbi korpuszokban, a „hiány grammatikájának” leírása és megértése. Ízelítőként álljon itt rögvest egy példa a Münchener kódexből, ahol a $\emptyset$ szimbólumok jelzik azon szintaktikai pozíciókat, ahol a mai magyar nyelvben a névelő megjelenik, ómagyar kori hiányuk tehát valamilyen magyarázatra szorul az adott szinkrón determinálási rendszer megértéséhez.

- (1) $\emptyset$ Mennyeknek országa hasonlatik $\emptyset$ mustármaghoz, kit vevén $\emptyset$ ember, vet $\emptyset$ ő szántásába [Máté 13,31]

3. A névelőhiány típusai

3.1 Tulajdonnevek

A tulajdonnevek merev jelölők, ennek megfelelően inherensen referenciálisak, és jól azonosíthatók (Kiefer 2000: 161). Akárcsak a mai magyarban, az ómagyarban is névelő nélkül álltak többek között a személynevek és a földrajzi nevek. Az ómagyar rendszer azonban sokkal szigorúbbnak mutatkozik, mivel nem igen találunk ellenpéldákat, azaz például névelőzött személyneveket,⁵ melyek a mai informális nyelvhasználatban viszont meglehetősen gyakoriak.

5 A Bécsi kódex sokat idézett példája kapcsán („ez a Noémi”) Imre Samu helyesen rámutat (1953: 352), hogy a latin alapján („Haec est illa Noemi”) nem egy névelőzött személynévvel, hanem egy kijelölő jelzős szerkezettel állunk szemben.

Érdekes azonban megfigyelni, hogy az ómagyar lexémák egy csoportja látszólag tulajdonnévként viselkedik, holott a mai magyarban már egyértelműen köznevek. Ilyen egyedi referenciájú, tulajdonnévszerű főnevek a Bécsi kódexben például: *isten, úristen, atyaisten, úr, király,*⁶ *királyné* (Imre 1953: 352). Megfigyeléseim szerint lexémák egy hasonló osztálya a Münchener kódexben is tulajdonnévként viselkedik, pl.: *isten, úr, szűz, menny, próféta, evangélium* stb. Illusztrációként következzenek néhány példa Máté evangéliumából.

- (2) Mendez kedig lótt, hogy betelyesednék, mely mondatott Ø Úrtól Ø próféta miatt, mondván: Íme Ø szűz vall fiat ő méhében, és szül (...) [Máté 1,22–23]
- (3) Íme megnyílának neki Ø mennyek [Máté 3,17]
- (4) Az napot kedig és az időt senki nem tudja, sem Ø mennynek anygali, sem Ø Fiú, hanemcsak Ø Atya [Máté 24,36]

Ez a jelenség persze inkább az adott szavak szótári, lexikális szemantikai tulajdonságaiból következik, történeti szempontból tehát nem szintaktikai változásról, hanem csak ezen lexikális tulajdonságok megváltozásáról beszélhetünk.

Univerzális megfigyelés, hogy amúgy névelőt használó nyelvekben a tulajdonnevek előtt gyakran nem jelenik meg a determináns, ami némi magyarázatra szorul, hiszen a szintaktikai alapú megközelítések szisztematikus összefüggést feltételeznek a referencialitás és az ún. D-pozíció kitöltése között. Az argumentum szerepű tulajdonnevekről az újlatin nyelveken végzett vizsgálatai során Giuseppe Longobardi (1994) kimutatta, hogy ezek a főnevek szükségszerűen a D pozíciójába emelkednek. Másrésztől a germán és az újlatin nyelvek Longobardi szerint különböznek a D-fej parametrikus erősségében, amely jellegzetes szórendi eltérésekben nyilvánul meg: míg az újlatin nyelvekben az inherensen referenciális főnevek nyíltan felmozognak a D pozícióba, az angolban és egyéb germán nyelvekben ez a művelet rejtetten megy végbe. Az ómagyar helyzet a mai angolhoz hasonlítana, míg a mai magyar inkább egy harmadik típust testesít meg (vö. Longobardi 1991: 590): a névelőnek mindenképp meg kell jelennie, míg a főnevek, így a tulajdonnevek is, egy alacsonyabb szinten maradnak a szerkezetben.⁷

6 A „király” szó 166 névelőtlen előfordulásával 10 olyan eset áll szemben, amikor már megjelenik a határozott névelő.

7 A mai magyar jelzős szerkezetekben a névelő a tulajdonnevekkel is kötelező (vö. *a gyönyörű Kolozsvár*), míg az angolban opcionális. Imre Samu (1953: 357) szerint a Bécsi kódexben „jelzős tulajdonnevek előtt már előfordul a névelő is, de nem annyira általános, mint a jelzős köznevek előtt”.

3.2 Főnévi kifejezések mutató névmási módosítóval

Az ómagyar névelős szerkezet a mutató névmási módosítóval ellátott főnévi csoportokból alakult ki, más szóval a kijelölő jelzői szerepben álló főnévi mutató névmás grammatikalizálódott névelővé (vö. D. Máta 2003: 419–420; I. Gallasy 1991, 1992). Mivel a két szerkezet sokáig párhuzamosan élt egymás mellett, ez a mai olvasó számára néhol megnehezíti az egyértelmű elkülönítést. Az ómagyar *az kapu* frázis értelmezése bizonyos helyzetekben egyaránt lehet 'a kapu' illetve 'az a kapu' is.⁸

A mutató névmási módosítót tartalmazó ómagyar kifejezésekben azért nincs szükség névelőre, mert a demonstratív elem eleve referenciális, azaz természetéből adódóan határozott. Azon nyelvekben legalábbis, ahol létezik a határozottság kategóriája (és ennek rendszerszerű jelölése), a mutató módosítóval ellátott főnévi csoportok kétségtelenül határozottak. A demonstratív elemek, amelyek univerzálisan minden nyelvben kimutathatók, valójában nem a határozottság formális jegyével rendelkeznek, hanem a referenciális azonosíthatóság pragmatikai koncepcióját hozzák magukkal, vagyis azt jelzik, hogy az adott entitás *közvetlenül* elérhető (deiktikusan vagy kontextuálisan), és ugyanez a referenciális azonosíthatóság húzódik meg a nyelvtani határozottság mögött is (Lyons 1999: 279; l. még 121).

Az alábbi példák az ómagyar mutató névmási módosító használatát mutatják. Zárójelben a latin megfelelő olvasható annak igazolására, hogy a kérdéses főnévi kifejezésekben a magyar fordítás alapjául szolgáló forrásnyelvben is mutató elemek álltak.

- (5) **e** kövek legyenek kenyerekké (=lapides isti) [Máté 4,3]
- (6) **Az** napokban jövő Jánus baptista prédikálván Júdeának kietlenében (=in diebus illis) [Máté 3,1]
- (7) És megvigaszék az gyermek **azon** időben (=in illa hora) [Máté 8,13]

Megjegyzendő, hogy a névelős és a mutató névmási módosítós szerkezet felszíni egybeesése miatt (vagy egyéb okokból) a két szerkezet végül is különválnak, és az *azon ajtó* és *az az ajtó* típusok megjelenésével az *az ajtó* típus (mutató névmási módosításként interpretálva) fokozatos kiszorul a használatból.⁹ A ma is használatos „dupla kiejtéses” *az az ajtó* / *e az ajtó* szerkezet viszont csak az ómagyar kor végéről és még ritkán adatolt (I. Gallasy 1992: 722–723), terjedése inkább a 16. századra jellemző (Simonyi 1914: 121), ilyen példákat tehát a vizsgált korpuszban még nem is várunk.

8 Az ómagyar beszélők számára természetesen a felszíni egybeesés ellenére a két használat jól elkülönült, amit például eltérő intonációs minták kódolhattak.

9 Erre a folyamatra a bevezetőben idézett munkáimban részletesen kitértem.

3.3 Generikus olvasatú főnévi kifejezések

A generikus olvasatú főnévi csoportok referáló kifejezések, csak nem individuumokra, hanem egy egész fajtára referálnak. Határozott interpretációjuknak megfelelően a mai magyarban kötelezően névelővel járnak, az ómagyar itt vizsgált nyelvszakaszában azonban nem ezt tapasztaljuk.

Simonyi Zsigmond (1914: 70) és Klemm Antal (1928: 318) is másodlagos fejleménynek tartja a magyarban a névelő megjelenését „az egész fajra való rámutatás” esetében. A Bécsi kódexet vizsgálva, Imre Samu (1953: 353–354) felhívja a figyelmet a *generikus* olvasatú főnevek előtti névelőhiányra egyes és többes számban is. Feltehető tehát, hogy korai kódexeinkben a határozott névelő megléte/hiánya szisztematikusan tükrözte a generikus és egyedi olvasat közötti különbséget.

Sajnos komoly problémát jelent, hogy a generikus olvasat nehezen tesztelhető: hogy mi lehet egy fajta, azt a beszélőközösség tudása (és nem a nyelvtan) határozza meg, továbbá kontextusonként is változhat. Mivel zárt korpussszal rendelkezünk, így a klasszikus tesztek nem igazán alkalmazhatók,¹⁰ egyenként kell mérlegelni a korpuszban előforduló példákat. Lássunk néhány esetet a Münchener kódexből, ahol a generikus olvasat a kontextus alapján nagy bizonyossággal azonosítható. (8)-ban például kétszer is szerepel a „szelek”, illetve „tengerek” kifejezés, de míg első előfordulásukkor egy konkrét vihar körülményeiként szerepelnek, a második mondatban *általában* jelölik az említett természeti erőket. (9)-ben és (10)-ben az „emberek” általában említődnek (értsd emberiség, az emberek általában), míg (8)-ban „az emberek” főnévi kifejezés emberek egy konkrét csoportjára, a hajón tartózkodókra vonatkozik. Az olvasatok tehát valóban következetesen elválnak.

(8) Tahát felkelvén parancsola **az** szeleknek és **az** tengernek, és lőtt vala nagy csendesség. Bizony **az** emberek csudálkodnak vala, mondván: Minemő ez, mert **Ø** szelek és **Ø** tenger engednek neki? [Máté 8,26–27]

(9) Látván kedig az gyölekezetek, félemének és dicsővejték Istent, ki adott ilyen hatalmat **Ø** embereknek. [Máté 9,8]

(10) Őrizkedjetez kedig **Ø** emberektől, mert visznek tütöket ő tanálcsokba, és ő gyölekezetekben megostoroznak tütöket. [Máté 10,17]

(11) Legyetek azért ildomosok, miként **Ø** kégyók, és együgyövek, miként **Ø** galambak [Máté 10,16]

10 Vö. Krifka et al. (1995: 9–13) tesztjei, mint például a fajtajelölő predikátumokkal (*kibalt*, *ritka* stb.) való kompatibilitás; l. még Kiefer (2000: 155–156).

- (12) Elég Ø tanejtványinak, hogy legyen, miként ő mestere, és Ø szolgának, hogy legyen, miként ő ura. [Máté 10,25]

Elgondolkodtató kérdés, hogy miért pont ebben a kategóriában késik a névelő megjelenése. Tény, hogy generikus olvasatú főnévi kifejezések mellett a névelő ún. előzményszófaja, a mutató névmási módosító nem igazán jelenhetett meg, mivel a demonstratív elemek használatának lényeges vonása, hogy kontextusfüggők. Longobardi (1994, 2001) generatív szemléletű elemzésében rámutat, hogy a fajtajelölő főnévi kifejezések a tulajdonnevekhez hasonlítanak, hiszen voltaképpen fajták *nevei*. Az angol generikus kifejezéseket ennek megfelelően a tulajdonnevekkel párhuzamosan kezeli, vagyis szerinte a generikus főnevek a D-fejbe mozognak, de csak az LF-ben. Ebben az elméleti keretben a korai kódexek tanúsága szerint az ómagyar főnévi csoportok ismét az angolhoz hasonlóan viselkednek, és a mai magyarhoz vezető történeti változás lényege a D-fej parametrikus beállításában (erősségében) keresendő: az ómagyar gyenge D-feje rejtetten is ellenőrizhető, közvetlen beillesztés (*D merge*) csak abban az esetben szükséges a határozott interpretáció eléréséhez, ha semmi nincs, ami leellenőrizze a határozottság formális jegyét.¹¹

3.4 Birtokos szerkezetek

A birtokos szerkezetekben megfigyelhető névelőhiányt a nyelvtörténeti kézikönyvek is rendszerint kiemelik. Bár legtöbbször a birtokos jelzős, a személyes névmási birtokos jelzős szerkezetek és a birtokos személyjeles főnevek külön-külön tárgyalatnak, az általam vizsgált korpuszban ezek meglehetősen egységesen viselkednek, és a névelő hiánya minden esetben azonos okokból vezethető le.

Névmási birtokos előtt gyakorlatilag még soha nem áll névelő:¹²

- (13) És elhozaték egy tálnyéron Ø ő feje, és az lánynak adaték: és vivé Ø ő anyjának [Máté 14,11]

Ugyanebben a helyzetben a Bécsi kódexben is hiányzik a névelő, csak minimális ellenpéldával számolhatunk. Imre Samu 25 lapon két névelős előfordulást számol 294 ellenében (Imre 1953: 354–355). Az 1474-ből származó Birk-kódexben, amely nyelvi viszonylag közel áll az itt választott korpuszhoz, egyáltalán nincs

11 A mai magyar és angol determináns nélküli, pusztá főnévi kifejezések összehasonlító vizsgálatához l. Hegedűs 2003.

12 Csak néhány ellenpéldát találtam: az te tanejtványid [Máté 15,2]; az tü szerzéstekért [Máté 15,3 és 15,6]; az mü lámpásaink megalosznak [Máté 25,8].

névelős szerkezet (Pusztai 1957: 114). Ez utóbbit I. Gallasy Magdolna is megjegyzi (1992: 736), aki arra is felhívja a figyelmet, hogy a legkorábbi kódexek anyagában személyes névmási birtokos jelzővel elég ritkán fordul elő névelő, mégis ebben a körben a leglátványosabb a határozott névelő terjedése. A gyűjtött adatok összehasonlítása a Jordánszky-kódex megfelelő példamondataival többek között azt is megmutatja majd, hogy a névelő terjedése a generikus használat körében sokkal intenzívebb volt, mint a birtokosok mellett.

Nem névmási birtokos jelzővel kapcsolatban (legyen ragozott vagy ragozatlan) kevésbé letisztult a kép. Imre Samu így fogalmaz a Bécsi kódex vonatkozó eseteiről: a „névelő már sűrűbben előfordul, de a névelő nélküli alak ilyen esetben is gyakoribb” (...) „Ha a birtokosnak jelzője is van, a névelős szerkezet már jóval gyakoribb, mint a névelőtlen” (1953: 355–356). I. Gallasy Magdolna szerint „az egész birtokos szerkezet előtt is szokásos a határozott névelő. Ilyen használata ingadozásokat, az idő teltével pedig fokozódó gyakoriságot mutat, mindenféle főnévfajta esetében, amely jelzőként megjelenik.” Továbbá „a névelő vonatkozik, vonatkozhat az egész szerkezetre is, a jelzőre is, a jelzett szóra is...”, megengedve, hogy „a jelző szerepe lehetett az erősebb, a névelő kitételét gyakrabban eldöntő” (1992: 736–737).

Ha rendet teszünk, és szisztematikusan megvizsgáljuk a lehatárolt korpusz példaanyagát, valójában a következőket találjuk: birtokos kifejezés jelenlétében nincsen determináns, a birtokos szerkezet alaptagja, azaz a birtokszó mégis mindig határozottan értendő. Ez abból következik, hogy a birtokost tartalmazó kifejezések nem szükségszerűen, de prototipikusan határozottak. Adott főnév referenciáját egy birtokos is lehorgonyozhatja, mivel a birtok referenciája azonosítható a birtokos referenciájával való kapcsolatán keresztül. (Koptjevskaja-Tamm 2001: 964) Ilyenkor független determinánssra az ómagyar rendszerben már nincs szükség. Az egész kifejezés élén megjelenő determinánsok egyértelműen *csak a birtokos kifejezéshez* tartoznak, ennek értelmében pontosan ugyanazok a szabályok vonatkoznak rájuk, mint az egyszerű, birtokos nélküli szerkezetekre.

A birtokosként funkcionáló főnévi csoport tehát normálisan kaphat névelőt (14–15), míg jól körülírható estekben nem: például, ha az egész főnévi kifejezés *vocativus*-ként szerepel (16), ha a birtokos tulajdonnév (17), vagy ha már maga is saját birtokossal rendelkezik (18).

(14) az gyermeknek lelkét [Máté 2,20]

(15) az papok fedelmihez [Máté 26,57]

(16) kecskekígyóknak nemzeti [Máté 3,7]

(17) mennyeknek országa [Máté 3,2; 4,17; 8,11 és *passim*]

(18) te lábaidnak zsámolya [Máté 22,44]

Még ilyen aránylag rövid, zárt korpuszban is bőven találni látványos minimálpárokat:

(19) Istennek igéjét [Máté 13,20]

(20) az országnak igéjét [Máté 13,19]

(21) országának evangéliomát [Máté 4,23]

(22) az országnak evangélioma [Máté 24,14]

Vagyis a birtokos szerkezetekben tapasztalható névelőzés nem hogy ingadozást mutat, de következetesen szabályalapú. Amennyiben idővel növekedést tapasztalunk a névelő előfordulásának gyakoriságában, ez ugyanannak a változásnak tudható be, ami a főnévi csoport belső szerkezeti változását általában érinti: vagyis a névelő használati tartományának bővüléséről van szó, és ezt a változást a birtokosként funkcionáló főnévi kifejezés is tükrözi.

A magyar nyelv történeti nyelvтанában azonban azt találjuk, hogy a ragos birtokos jelző mellett a birtokszón is megjelenik a névelő, igaz „a folyamat (...) csak megindulhatott, kiteljesedése a következő korszakban következik be” (ti. a középmagyar korban, I. Gallasy 1992: 736). Az idézett korai példa a Jókai-kódex „az frateroknak ez hatalmat” főnévi kifejezése. Szemügyre véve azonban az egész mondatot és annak latin megfelelőjét (23), teljesen világossá válik, hogy itt két, nem összetartozó főnévi csoportról van szó:

(23) Es az frateroknak ez hatalmat semegyik ne valya te rayta [JókK 24]

Latin: Et nullus fratrum habeat super te potestatem

Értsd. *A frátereknek semelyike nem vallja ezt a hatalmat rajta*

Klemm Antal (1928: 346) is úgy fogalmaz, hogy a birtokos és a birtokszó közé a határozott névelő csak a 16. században került be. Imre Samu a Bécsi kódexben egyetlen ellenpéldát talál, vagyis egy olyan birtokos szerkezetet, ahol a birtokszó előtt megjelenik a névelő (*Es megrezztetuen eszfekec a megmondot kirala* BécsiK 162. – Imre 1953: 355). Ezt a kivételes használatot talán a jelzős szerkezet hívhatta elő.

Mindezek után talán nem meglepő, hogy nem nagyon találunk mutató névmási módosítóval kombinált birtokos kifejezéseket. A birtokszó determinálása az

ómagyar szerkezeti konfigurációban nem lehetséges, így a mai magyarhoz hasonló *Hugónak ez az ötlete* típusú frázisok látszólag nem állhatnak elő. Tény, hogy a birtokos és a birtok szekvenciáját ritkán szakítja meg valamely beékelte elem, inkább csak *pedig*-szerű simulószavak (vö. *Tü fetekeknek kedig minden fürti* [Máté 10,30]). Feltehetjük, hogy a birtokos kifejezés és a demonstratív elemek még akkor is ugyanazért a pozícióért versengtek, amikor már kialakultak és elterjedtek az *ez a kapu* típusú minták is. Még a 18. században is találkozunk olyan, a mai fülnek furcsa megoldásokkal, ahol a mutató névmási módosító „kijjebb szorul” a struktúrában, holott egyértelműen a birtokszóra vonatkozik: vö. *Azok az Angliának nemesei* [Fal. 63] (Simonyi 1914: 121). E pozícionális versengés, illetve a két módosítástípus viszonyának instabilitása érdekes kérdéseket vet fel a DP bal perifériájának történeti alakulása szempontjából, és további vizsgálatok alapjául szolgálhat a jövőben.

3.5 Nem argumentum szerepű összetevők

3.5.1 Predikatív összetevők

A mai nyelvhasználatból kiindulva, predikatív helyzetben, predikatív összetevők esetében természetesen nem várjuk a névelő megjelenését (Alberti 1997; É. Kiss 2000: 125). Ezek a predikatív elemek általában pusztá főnévi frázisok, amelyek tipikusan az igemódosító pozícióban találhatók, és nem állhatnak posztverbális argumentum pozícióban: nem-referáló, attributív jellegük miatt el kell hagyniuk az igei frázison belüli argumentum pozíciót, és a mondat predikatív részéhez kell kapcsolódniuk. A folyamat pontos technikai rekonstrukciója számunkra nem is annyira lényeges; elég, ha azt a tényt emeljük ki, hogy ezek az összetevők nem argumentumok, vagyis referenciájukat nem kell azonosítani, ezért itt D pozícióra, DP rétegre sincs szükség.

Az ómagyar adatok azonban némileg eltérnek a mai szórendi mintáktól, és a korpuszunkra vonatkozó szinkrón szabályok még távolról sem tisztázottak: úgy tűnik az igemódosítói pozíció és a strukturálisfókusz-pozíció még egyáltalán nem stabil. Emellett szól, hogy gyakran elmarad az igekötő, és hátsó fókusszal is sűrűn találkozunk. A szórendi megoldásokat persze erősen befolyásolja a latinból fordítás, de előfordul, hogy a latin szórend nem indokolja közvetlenül az igemódosító hátul maradását, ami alátámasztja, hogy ezek a „furcsa szórendek” még opcionálisan előfordulhattak a kései ómagyar kor első felében. Példának okáért egy pusztá főnévi frázis megjelenhet közvetlenül az ige előtt (24–25) és posztverbálisan is (26–27), mi több a szórend akár egy mondaton belül is variálódhat (28):

(24) ki az elhagyottat vendi, **törvényt** tör [Máté 5,32]

- (25) Holval levén kedig **tanálcsot** tartanak mend az papi fejedelmek és az népeknek véni Jézsus ellen, hogy őtet **halálnak** adnák [Máté 27,1]
- (26) ő étke kedig vala **sáska** és **vad méz** [Máté 3,4]
- (27) Bódogok, kik éheznek és szomjúhoznak **igazságot** [Máté 5,6]
- (28) Nép, ki ül vala **setétségben**, láta **nagy világot**, és halál árnyékának vidékiben ülőknek **világ** támada nekik [Máté 4,16]

Az ige mögött álló, predikatív összetevők esetében gyakran felmerülhet a gyanú, hogy valójában egy hátsó fókusszal van dolgunk, de ez sajnos számos esetben nem dönthető el ténylegesen. Az alábbi példák azonosító fókusza azonban vitán felüli, mivel a szöveggörnyezetben explicit kontrasztot találunk:

- (29) Én valóbizony keresztellek tütöket **vízben** penitenciára, Ki kedig jövendő énutánam (...) az keresztel tütöket **szent lélekben és tűzben** [Máté 3,11]
- (30) Mendezeket beszéllé Jézsus az gyülekezeteknek **példabeszédekben**, és példabeszéd nélkül nem beszél vala nekik [Máté 13,34]

A korai kódexek e szórendi jellegzetessége különösen szembetűnő, ha az adott mondatokat összevetjük a hozzávetőleg egy évszázaddal később keletkezett Jordánszky-kódex megfelelő helyeivel, illetve a 16. század során keletkezett Újtestamentum-fordításokkal, ahol a mai szórendi szabályokhoz jóval közelebbi állapotot találunk.

3.5.2 Szabad határozók

Amennyiben elfogadjuk a determináns alárendelő szerepét, miszerint egy főnévi kifejezést a D kategória tesz argumentummá, ami a referencialitás szintaktikai letükörözése (eredetileg Szabolcsi 1987), akkor a D pozíció csak az argumentumok esetében szükségszerű. Ha egy kifejezés nem argumentum a mondatban, hanem szabad bővítmény, határozottság tekintetében alulspecifikált maradhat (Longobardi 2001:

581).¹³ Mindazonáltal erre a névelőhiányra nehéz világos példát találni, mivel a névelő használata opcionális, azaz meg is jelenhet. Ráadásul a névelő hiányának más forrása is lehet, pl. generikus vagy határozatlan olvasat, fókusz funkció, vagy valamilyen specifikus lexikális tulajdonság, mivel az ómagyar kor itt vizsgált szakaszában az ún. *nem egyedi nevek* (anyagnevek, gyűjtőnevek, az elvont főnevek egy része, vö. Kiefer 2000: 157–158) még legtöbbször névelő nélkül szerepelnek. Az alábbi példamondatban azonban nagy valószínűséggel ezek mindegyike kizárható, és valóban egy névelő nélkül álló szabad bővítményt idézhetünk:

- (31) Nem vetekedik, sem üvölt, sem hallja valaki ő szavát Ø utcákban
[Máté 12,19]

3.6 Speciális esetek

Az utolsó csoportba néhány speciális esetet soroltam, amelyekben a névelő hiányát nem az eddig bemutatott körülmények, avagy feltételek indokolják.

- (32) Ki kér tőlled, adj neki, és Ø tőlled kölcsön vevőtől el ne fordolj
[Máté 5,42]
(33) és imádkozjatok Ø tütöket üldözőkért és Ø patvarozókért
[Máté 5,44]
(34) Hallván kedig ezt Jézus csudálkozék, és Ø őtet követőknek mondá
[Máté 8,10]
(35) és Ø halál árnyékának vidékiben ülőknek világ támada nekik
[Máté 4,16]

Az első két példamondatban még felmerülhet a generikus olvasat lehetősége, de a harmadikban ez gyakorlatilag kizárható. Imre Samu felsorol hét példát a Bécsi kódexből, melyeket a következő megállapítása miatt csoportosít egybe: „nem találunk névelőt azok előtt a szerkezetek előtt, amelyeket a személynév és különböző ragozott alakjai vagy a személynévmás mint birtokos vezet be” (1953: 357). A névmási birtokos előtt természetesen nem várunk névelőzést a fent említett okokból kifolyólag (lásd 3.4.), a többi esetben viszont, birtokos kifejezés hiányában, más okot kell keresnünk. Feltűnő, hogy Imre Samu példái hasonlítanak az itt idézettekhez, amennyiben folyamatos melléknévi igeneves szerkezetet tartal-

13 A D kategória, a DP hipotézis és a névelővel nem rendelkező nyelvek elemzéseiről összefoglalóan és részletesen lásd: Alexiadou et al (2007: 51–157), sok helyen támaszkodva Lyons (1999) monográfiájára. A határozottság szemantikai és pragmatikai vonatkozásaihoz (kutatástörténeti áttekintéssel) l. például Abbott 2004: 122–149. A funkcionális kategóriák és a referenciális tulajdonságok összefüggéseinek egy komplex elemzéséhez l. Vangsnes 2001.

maznak. Ezeken túl olyan példát is találtam, ahol a kritikus főnévi kifejezés élén nem személyes névmás áll (35). Elképzelhető, hogy a beágyazott tagmondatok szintaxisának, pontosabban a szerkezet történeti változásának vizsgálatával újabb adalékkal szolgálhatnánk a névelőhasználat terjedésének feltérképezéséhez, de a jelenség pillanatnyilag csupán a megfigyelés szintjén szerepel itt, az elemzés további kiterjedt példagyűjtést igényel.

4. Távlati célok és perspektívák

Fenti adatgyűjtéssel és vizsgálódással többek között azt kívántam bemutatni, hogy ha egységes zárt korpuszokon vizsgáljuk a névelőhasználatot, az ingadozás körántsem olyan nagy, mint azt a nyelvtörténeti kézikönyvek sugallják, amelyek a korszak több forrását egyidejűleg tárgyalják. Természetesen mindig vannak ellenpéldák, némi ingadozás rendszerint fellelhető, de ha a nyelvi változásokat, a grammatikalizáció folyamatát állomásokra (akár egyes kódexekre) bontjuk, lehetőség nyílik a finomabb lépcsőzetesség kimutatására.

Próbaképpen a fent bemutatott példaanyagomat összevettem a Jordánszky-kódex párhuzamos szöveghelyeivel, mivel a huszita fordítás után körülbelül 100 évvel keletkezett kézirat (1516, 1519) szintén tartalmazza a történeti okokból nagy állandóságot mutató evangéliumi iratokat. Az összevetés eredményeképpen például megfigyeltem, hogy bár a Jordánszky-kódexben valóban nagyobb gyakoriságot mutat a névmási birtokos előtti névelőzés, sokkal szembeűnőbb a generikus olvasatú főnévi kifejezések körében tapasztalható változás: ez utóbbiak többsége ugyanis már névelővel áll. Alább megismétlem a Müncheni kódex néhány releváns idézett példáját a tanulmányban eredetileg szereplő sorszámukkal, és alattuk közlöm a Jordánszky-kódex megfelelő mondatait, melyekben már névelő is szerepel. A könnyebb olvashatóság kedvéért itt is a kódex Lázs Sándor gondozásában készült normalizált olvasatból idézek az Toldy–Volf-féle betűhű szövegkiadás helyett.

- (1) Ø Mennyeeknek országa hasonlatik Ø mustármaghoz, kit bevén Ø ember, vet Ø ő szántásába [Máté 13,31]

JordK: hasonlatos mennyeeknek országa **az** mustármaghoz, kit ember elhimt ű mezein

- (4) Az napot kedig és az időt senki nem tudja, sem Ø mennynek anygali, sem Ø Fiú, hanemcsak Ø Atya [Máté 24,36]

JordK: Az napot kedég, és az hórát senki nem tudja, sem **az** mennyei anygajok, sem **az** Fiú, hanem csak én Atyám.

(8) (...) Minemő ez, mert **Ø** szelek és **Ø** tenger engednek neki? [Máté 8,26-27]

JordK: **az** szelek és **az** tengerek

(11) Legyetek azért ildomosok, miként kégyók, és együgyővek, miként galambak [Máté 10,16]

JordK: miként **az** kígyók, miként **az** galambok

(12) Elég **Ø** tanejtványnak, hogy legyen, miként ő mestere, és **Ø** szolgának, hogy legyen, miként ő ura. [Máté 10,25]

JordK: Elég **az** tanojtvánnak, hogy csak olyan, mint ű mestere, és **az** szolgál, mint ű ura

(29) Nem vetekeedik, sem üvölt, sem hallja valaki ő szavát **Ø** utcákban [Máté 12,19]

JordK: és senki sem hallja **az** utcákon ű szavát

Hasonló szisztematikus összehasonlító vizsgálatok további eredményekkel kecsegtethetnek a terjedési minták megállapításához. A generikus főnévi csoportok névelőzését például olyan speciális szintaktikai környezet felülírási szabályai segíthették elő, mint az anaforikus használat vagy az antecedens funkció vonatkozó környezetekben.¹⁴ A névmási birtokos előtt terjedő névelőhasználatot is érdemes lenne tágabb kontextusban vizsgálni, esetleg az *ez a kapu* típusú mutató névmási módosítóval ellátott szerkezetekkel párhuzamosan, hiszen a főnévi csoport bal perifériájának átalakulása változások sorát indíthatta útnak a mai magyar rendszer kialakulása felé.

---

14 Mennyire kívánatos volt a determinálás kitétele az antecedensi helyzetben, jól látszik az olyan esetekben, mint a Müncheneri kódex következő szöveghelye: „így üldözték **az** prófétákat, kik voltak tüelöttetek” (Máté 5,12), ahol az amúgy mindig névelő nélkül álló (tulajdonnévként viselkedő) *prófétu* főnév névelőt kap. A kérdéses determináns a latin szöveg tanúsága szerint nem értelmezhető mutató névmási módosítóként.

FORRÁSOK

- Apor-kódex*. Bevezetéssel ellátta és hasonmásban közzéteszi Szabó Dénes. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942.
- Bécsi codex*. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Új Nyelvemléktár, I. kötet. MTA, Budapest, 1916.
- Jókai-kódex XIV–XV. század*. Közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- A Jordánszky-kódex bibliafordítása*. Sajtó alá rendezte és kinyomtatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvemlékek 5. Buda, 1888
- A Jordánszky-kódex. Magyar nyelvű bibliafordítás a XVI. század elejéről [1516–1519]*, Lázs Sándor gondozásában. Helikon Kiadó, Budapest. 1984.
- A Müncheneri kódex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt (Codices Hungarici 7.). Szerkesztette Nyíri Antal. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Müncheneri kódex [1466] A négy evangélium szövege és szótára*. Décsy Gyula olvasata alapján a szöveget sajtó alá rendezte, és a szótári részt készítette Szabó T. Ádám. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1985.

HIVATKOZÁSOK

- Abbott, Barbara 2004. Definiteness and Indefiniteness. In: Horn, Lawrence R. – Gregory Ward (szerk.): *The Handbook of Pragmatics*. Blackwell Publishing, Oxford. 122–149.
- Alberti Gábor 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 44: 341–362.
- Alexiadou, Artemis et al. 2007. *Noun Phrase in the Generative Perspective*. Studies in Generative Grammar 71. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Bakró-Nagy Marianne 1999. A magyar határozott névelő kialakulásának szintaktikai vonatkozásai. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I. Magyar és finnugor mondattörténet*. JATE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 5–13.
- É. Kiss Katalin 2000. The Hungarian Noun Phrase is Like the English Noun Phrase. In: Alberti Gábor – Kenesei

- István (szerk.): *Approaches to Hungarian VII*. JATE Press, Szeged. 119–149.
- Hegedűs Veronika 2003. *The Structure and Interpretation of Determinerless Nominals in English and Hungarian*. MA Thesis. University of Szeged, Institute of English and American Studies.
- I. Gallasy Magdolna 1991. A névelő és névelő-előzmény. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 461–475.
- I. Gallasy Magdolna 1992. A névelők. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 716–770.
- Imre Samu 1953. A határozott névelő használata a Bécsi kódexben. *Magyar Nyelv* 49: 348–359.
- Kiefer Ferenc 2000. *Jelentésmélelet*. Corvina, Budapest.
- Klemm Antal 1928. *Magyar történeti mondattan*. MTA, Budapest.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2001. Adnominal possession. In: Haspelmath, Martin et al. (szerk.): *Language Typology and Language Universals. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft*. Band 20.2. Walter de Gruyter, Berlin–New York. 960–970.
- Krifka, Manfred et al. 1995. Genericity: An Introduction. In: Carlson, Greg N. – Pelletier, F. Jeffry (szerk.): *The Generic Book*. The University of Chicago Press, Chicago. 1–124.
- Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and proper names: a theory of N-Movement in syntax and logical form. *Linguistic Inquiry* 25: 609–665.
- Longobardi, Giuseppe 2001. The Structure of DPs: Some Principles, Parameters, and Problems. In: Baltin, Mark – Collins, Chris (szerk.): *The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*. Blackwell, Oxford. 562–603.
- Lyons, Christopher 1999. *Definiteness*. Cambridge University Press, Cambridge.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet (Ómagyar kor). In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest. 393–429.
- Pusztai István 1957. A határozott névelő használata a Birk-kódexben. *Magyar Nyelv* 53: 109–117.

- Simonyi Zsigmond 1914. *A jelzők mondattana. Nyelvtörténeti tanulmány.* MTA, Budapest.
- Szabolcsi Anna 1987. Functional categories in the noun phrase. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian 2.* JATE, Szeged. 167–189.
- Vangsnes, Øystein Alexander 2001. On noun phrase architecture, referentiality, and article systems. *Studia Linguistica* 55(3): 249–299.

SUMMARY

Semantic and pragmatic definiteness seems to be universal, while its grammatical realization is a language specific property. This grammatical property may change in a language documented long enough for a diachronic investigation.

The Old Hungarian article is a fully grammaticalized element functioning as to encode definiteness on a syntactic level; its more restricted use can be due to the fact that definite article covers a smaller ground in the semantic and pragmatic field of definiteness at this stage of the language. A systematic investigation of the first written sources of considerable length (Old Hungarian manuscripts from the end of the 14th century and the first half of the 15th century), more precisely, the regular absence of definite articles, as well as the careful classification of the determinerless noun phrases with definite interpretation reveals an early synchronic system that is significantly different from today's organization of determination. Old Hungarian definite article only appears when there is no other device to identify the NP reference, and is banned in the following cases: nouns with special lexical properties (proper names), genericity, modification by demonstratives (encoding directly accessible reference), possessedness (when the referent of the noun is identified via its relation to the referent of the possessor). Argumenthood is a further factor influencing syntactic determination: articles can be dispensed with in case of noun phrases that do not function as arguments of verbs.

Expansion in article use, of course, did not happen simultaneously in the above listed contexts in later manuscripts: according to my observations, generic noun phrases are the first to receive definite articles.